

Kung Erik av folket

K. Carlqvist

November 8 - 13, 2005

Journalisters frsk att skriva historia tas inte ndigt upp av fackfolket, speciellt inte om resultaten rner stort gensvar hos den lsande allmnheten. Detta r knappast frvnande, varje skr tenderar att stta upp skrankor och bevaka sina territorier. Ett annat exempel r lkarkren som strvar efter exklusivitet i sin utbildningsantagning samt sanktionerad legitimation fr att frnskilja kvacksalvaren¹. Är en historiskt skrivande journalist alltid en kvacksalvare? Herman Lindqvist r ett uppenbart exempel. Knut Carlqvist r mindre uppenbar. Hans bok r inte publikinfriande och han har faktiskt ett akademiskt fack-historiskt frflutet av vad jag kan dma, om n inte fullgnget och etablerat.

Carlqvist driver en tes. Tesen r att Erik XIV var en kung av folket och fretrdde deras intressen gentemot en liten men ekonomiskt girig och makthungrig brdselit. Erik XIV historiska eftermle r besudlat, och frfattaren gnar en stor del av boken, i viss mening kanske den intressantaste, att ven ge en historia ver Erik XIV historia och hur den upplevts och framstllts under rhundrandena. Hr fljer en lng lista av aktrer som Celsius och Geijer, via Fryxell och Grimberg, framtill Ingvar Andersson (vars biografi ver Erik XIV utgr ngot av ett centralt polemiseringsobject ven om Carlqvist r ganska respektfull infr denne nestor inom den svenska historien) och den numera bortglmda Elander, vars bok - Sturemordens gta (1928) av en tillfllighet upphittad i ett antikvariat snde frfattaren p spret en gng i tiden (1978).

Vad r historia och framfr allt historisk forskning? Ngot schematiskt kan man indela den i en empirisk del som frsker finna ut vad som egentligen hnede (Rankes bekanta dik-tum) och dels en tolkande del som frsker finna mnster och bevekelsegrunder. Det r svrt att dra en klar grns mellan dessa aspekter. Varje urkund innebr en tolkning, och varje tolkning av mnskliga motiv innebr en ofrnkomlig del av en hnelse. Dock den ngot frenklade beskrivningen kan vara instruktiv, om n kanske ngot alltfr frfrande. Det ligger nra till hands att gra analogier med naturvetenskapen dr ett stort antal empiriska fakta fr sammanhang i vergripande teorier. En vetenskapsman som bara samlar fakta avfrdas som en frmrkssamlare, och en historiker som bara samlar urkunder betecknas en antikvarist. Övergripande historiska teorier finns det gott om i historien, speciellt under 1800-talet. Dessa har av frklarliga skl kommit i vanrykte. Dock ven historia utan svepande grandisa ambitioner utgres av tolkningar, ty, undrar frfattaren, kan ngot viktigt verhuvudtaget sgas om mnskliga frhllanden utan tolkningar. I det social samspelet s gr vi oupphriligen tolkningar, vi lser av vra medmniskor, gr frmodanden och frutsgelser, som m eller inte m sl in. Social samvaro utan detta spel vore inte social. Detta leder historikern med

¹ Inom matematiken rder inte samma nglan fr intrng. Var och en r vlkommen att bjuda till. Kriterierna fr vad som r god matematik och framfr allt vad som r korrekt matematik r tillrckligt objektiva fr att inte framtvinga konstruerade kriterier. Å andra sidan inbjuder inte matematiken till allmn aktivitet, matematikerna kan f vara ifred.

ambitioner att vara en objektiv vetenskapsman in i ett dilemma. Om han avhänder sig alla ambitioner att uttrycka sig ver det subjektiva s avbrdar han samtidigt all sitt studium ngot mnskligt intresse. Historia r skriven av och fr mniskor. Vad som fascinerar oss med historien r att den mnskliga naturen r (eller tminstone antas vara) konstant och det r fascinerande att se den agera i ngot annorlunda omstndigheter. (Detta r detta som W.James menar med nyfikenhet. Att om och om igen terupptcka det vlbekanta!). Historikern av facket frsker urskilja sig och drmed frlra sig sjlv vetenskaplig auktoritet genom oklanderlig objektivitet. Men detta r omjligt, varje beskrivning av ett historiskt skede innefattar tolkningar, och nrhelst de inte r explicita, s r de frutfattade och implicita. Och varje tolkning r subjektiv, den objektiva tolkningen r per definition omjlig. Detta betyder dock inte att alla tolkningar r lika sanna, vissa tolkningar r mer ndamlsenliga n andra, precis som vissa sociala tolkningar r mera framngsrika n alternativa. Tokningar, liksom teorier kan testas, medan detta sttes i system inom naturvetenskapen s r det ovanligare att man inom historievetenskapen p samma systematiska objektiva stt verifiera eller falsifierar tolkningar. Det lter sig helt enkelt inte gras p samma effektiva och entydiga stt. Detta r ett faktum. Dock denna ngslan fr att frhva sig gr att mngen historisk redogrelse skriven av fackmannen blir ngot torr. Den skicklige historikern, som en Ingvar Andersson, lter drmed det mesta vara osagt. Ett typiskt exempel p denna teknik r att Ingvar Andersson lter hertig Karl fatta misstankar om att Erik frgiftades. Vad vet han om detta? Indicierna pekar visserligen mycket starkt mot frgiftning och det r frfattaren sjlv som drar slutsatserna, men att explicit skriva detta vore sjlvsvdligt. Dremot att lta den sedan lng avlidne hertigen (sedemera kungen) bli ens sprkrr upplevs som ett vrdeneutralt relaterande av ett historiskt faktum. Ett annat exempel. Varfr hjlper Sten Leijonhufvud brodern Johan till makten? De flesta historiker pekar p att han var hans morbror. Detta r ett ovedersgligt faktum (modulo den alltid i dessa sammanhang verskuggande faderskapsfrgan) och den implicita slutsasten r att slktskapsband r frklaring nog. Med andra ord ett till ytan tolkningsfritt konstanterande som dock i den aningslse lsaren leder till en allt annat n underbyggd tolkning av bevekelsegrund.

Carlqvist liknar historikerns uppgift med rttsdomstolens. Man skall finna ut vem som r skyldig. Men rttsknslan gr djupare n det faktiska skeendet, man syftar ven till att blottlgga bevekelsegrunder. Det verlagda mordet r en allvarligare sak n det impulsiva drpet, ven om rent objektivt ingen skillnad freligger. Dock kravet p historikerns korrekthet r mindre n domstolens, inte bara fr att hans situation r svrare eftersom inga vittnen kan korsfrhras, ty ven i rttsliga sammanhang kan det rda en skriande brist p bevis; utan drfr att hans slutsatser kan vara tilltas vara provisoriska. Ingen levande person skall dmas i realtid och utsttas fr mer eller mindre vlfrtjnt lidande. Historikerns sanningar r av ndvndighet just provisoriska, dess konsekvenser r intellektuella. Han kan och br nja sig med att presentera det mest sannolika. Revisioner kan alltid gras i efterhand. Den oskyldigt dmde och avrttade kan aldrig terupprttas i kttet, endast det skamfilade ryktet. Historiens figurer r i mngt och mycket fiktionens, det vill sga i den egenskapen att de inte r personligen nrvarande och helt verlmnade t andras godtycke och sympati. Denna deras totala impotens kompenseras av deras personliga osrbarhet. Det betyder dock inte att historia skall vara fiktion, om inte annat s r den sanna historien betydligt mera intressant (och konsistent) n den phittade. Och detta faktum att historien r ngot verkligt och som har hnt betyder att

den r mera n sina sporadiskt verlevda urkunder, den kan belysas och bekrftas oberoende. I detta sammanhang r underskningen av Erik XIV kvarlevor 1958 s intressant. I motsats till antikens mytologiserade aktrer, kan vi stundom inom den nutida historien (de sista rhundrandena) sammankoppla urkunden med det materiella och involvera forensiken, vilket ytterligare framhver likeheten med den kriminella underskningen. Ja ett mord har begtts. Erik XIV kan med strsta sannolikhet belggas ha arsenikfrgiftats, ngot som historiker av facket har traditionellt avfrdat ssom folktro. Dock historiker som Rosén framhvdar att s inte r fallet, d.v.s. frgiftningen. Ofrklarlig hallstarrighet anser Carlqvist.

Den svenska historien som jag upplevde den under min folkskoletid² var framfr allt en framvxt och hvdande av den svenska nationen. Detta engagerade mig. Speciellt s upplevde jag den envldige konungen som ett ideal, en motvikt mot den roffande adeln³. Kungen stod p bondens sida. En sdan historieskrivning kom under 70-talet i vanrykte, resultatet blev istllet en skriande historielshet. Visst var den patriotiska sjlvhvdelsen, speciellt av Stormaktstiden, ljlig. Dock historiebeskrivningen var mera nyanserad n vad dess kritiker krediterade den fr. Min gamle lrare betonade gng efter annan den svenska makten som en koloss p lerftter, och framfr allt hur ytterligt obetydlig en roll Sverige spelade, i historien med det korta undantaget av det 30-riga kriget. Och framfr allt den skapade en levande historia, tillrckligt levande fr att jag mer n fyrtio r senare med frnyad nyfikenhet frledes att doppa mina ftter i dess . Upplevelsen r uppenbarligen annorlunda, men dess repetition skulle inte vara mjlig utan dess frsta inkarnation.

Carlqvist sluter sig i det vsentliga till den historieuppfattning jag bibringades i skolan. Den nationella svenskheten r inte ett sentida pfund, som det r s politiskt korrekt att numera ppeka, utan den kan spras till djup medeltid. Adeln hade dubbla lojaliteter, eller snarare bara lojalitet till sin egen vinning och sina privilegier. Fr aristokratin var Unionen nrmast att fredra och de var inte helt frmmande fr att gra Sverige till ett polskt lydrrike om s vore. Bnder var till fr att utsugas, jo mindre statsmakt, ju mindre kontroll desto bttre. Vasattens projekt blev d att fr alltid srskilja den svenska egenarten och skapa en stark svensk stat och nationalitet. Ett projekt som initierades av anfadern Gustav, fr att sedan fortsttas av de bgge snera Erik och Karl. (Johan var hrvidlag ett avbrott som vi fick lra oss i skolan, med hans frsk att terinfra katolicismen⁴) Att tala om en kung av Guds nde r alltfrr magstarkt fr vr tid. Carlqvist definerar d om Gud till folket, och vips blir Erik en kung av folket tillsatt, visserligen inte genom allmnna val, men inte destomindre med uppdraget att frmja dess intressen. Avsaknaden av allmnna val sticker oss i gonen. Men lt oss sga att det senmedeltida Sverige pltsligt kastades in i vr nutid som ett annat tredje vrldens rike. Allmnna val skulle av en bekymrad omvrld ptvingas, och vilka vore kandidaterna? Nog skulle Erik XIV st sig ganska bra? Carlqvist refererar till almnna resningar under hans fngelsetid ssom intkter p hans folkliga std. Tanken att regera av Guds nde r faktiskt inte s godtyckligt och groteskt som det kan lta, frutsatt att regenten besitter en sund gudstro

² tidigt 60-tal, kompletterat med patriotiska berttelser frn sekelskiftets lsebcker frn folkskolan och Fltskrns berttelser

³ Reduktionen under Karl XI och XII applderade jag. Min pappa ppekade att Topelius tog adelns sida, ngot som jag min allmnna patriotiska lsning inte hade uppfattat

⁴ Nr jag associerade till den rda boken p 70-talet, s var det Johan III's och inte Maos som kom i tankarna.

som lter honom (eller henne) stiga utver den egna personliga intressesfren. Ett djupt rttvisepatos och stark pliktmedvetenhet r ypperliga egenskaper hos en regent, och, om vi s vill, inspirerade av en hgre makt, och som sdana legitimitetsskapande om ngra. Detta att enbart se det allmnna valet som givandes legitimitet r ngot snvt. Val kan som bekant manipuleras och att tolka folkviljan r ett ytterst vansklgt fretag. Skall man vara cynisk kan man se valdagen som ett slantsinglande⁵. Envlde r inte samma sak som tyranny. Och varje form av styrande innefattar ngot slags av verenskommelse mellan det styrande och de som lter sig styras. Detta gller ven diktaturer. Begreppet demokrati r inte s sjlvklart som det kan lta. Dock s gr inte Carlqvist s lngt att han ifrgastter det, utan snarare ser det som den enda lsningen p ett ofrnkomligt problem.

Den svenska adeln r huvudsakligen stigen ur den svenska myllan. Skillnaden mellan en storbonde och en adelsman varande ganska fin. Dock maktens dynamik medfr att vissa personer tillskansar sig frdelar p andras bekostnad. S framvxer en elit. En elit som grna vill fortplanta sig per automatik, d.v.s. automatisera sina privilegier svl i det egna livet som i avkommans fr all evinnerlighet. Kungens situation r ngot prekr. Normalt framspringer han ur denna klass med vilken han r frenad med allehanda blodsband och lojaliteter. Som kung kan han vlja att representera denna klass eller identifiera sig med staten (nationen). I vilket fall som helst r hans stllning osker. Makt r en bristvara, som Carlqvist citerar Balzac, och mnga vill t den.

Erik XIV framstr som mycket duglig, djupt bildad⁶ och med en stark integritet. Att kungens tjnare r trogna sin herre, det frvntar vi oss; men att kungen r trogen sina tjnare, det r anmrkningsvrt ppekar frfattaren med hnvisning till det std Jran Persson fick av sin kung. Erik XIV som den hnsynslse renssansfurstens i Machiavellis anda, kan ngot vara mera missvisande? Krnan i Machiavellis predikan r slugheten, detta att kunna bryta lften och frda sina nrmaste. Detta var stackars Erik inte vuxen. Man kan se det som en social defekt, eller tminstone inkompetens. Troskyldighet och principfasthet. Den intellektuelles naiviteten. Ja i sjlva verket den intellektuelle kan inte annat n identifiera sig med den olycklige kungen. Hade han eller hon varit regent vore det inte s hon hade handlat? Samtidigt kan den intellektuelle inte annat n att beundra den rena maktmnniskan. Man beundrar det man inte har. Drfr bespottas samtidigt kungen. Ett slags sjlvfrakt. Detta gr bilden av honom s fascinerande. Ett ypperligt mne fr ett Shakespeare drama. Kungen pdyvlades ett tyranniskt eftermle av sina fiender och belackare, dock hans de r tillreklgt gripande fr att frhindra att denna medvetna nedsvrtning skall bli permanent.

Den unge kungen presenteras med en svr situation. Fadern hade sannerligen inte efterlmnat ett dukat bord t honom. De sjlvstndiga hertigdmen hans brder frlnades med utgjorde ett mycket allvarligt hot mot hela rikets integritet. Varfr gjorde kungen detta? Det r svrt att inte se det som ett utslag av sentimentalitet. Carlqvist gissar att Johan

⁵ Speciellt vl illustrerat av det jmna valet mellan Bush och Gore hsten 2000

⁶ Kungens sprkfrdighet betonas ofta, speciellt hans utmrkta latin, alltid korrekt ven under sina umbranden i fngelsetiden. Sledes ingen ytlig fernissa utan en del av hans personlighet. Vidare var han vl frslagen i astrologin, ngot som fr den moderna mnniskan pekar mot vansinne. En sdan bedmning r anakronistisk. Matematik och astrologi anvndes ofta som synonymer vid denna tid. Och man skall inte verbetona astrologins inflytande p att taga beslut, hvdar Carlqvist, utan den skall mera ses som bekrftelse p redan tagna. Moderna varianter av samma mentalitet kan ltt rknas upp.

var Isklingssonen. Erik gör det enda rimliga och via ständerna i Arboga befäster arvriket och dess integritet. Johan har dock ambitioner (Magnus är för svagsint och Karl ännu för ung för att kunna spela någon aktiv roll) och i samband med utbrottet av det danska kriget sänds brodern. Han har spelat under tacket med Polen och friskt bedriva en självständig utrikespolitik. Måttet Erik tar är helt legitimt. Kriget mot Danmark blir fram och tillbaka och bägge länderna blir så småningom utmattade. Gåm detta. Det är Sturemorden som utgör det centrala inslaget i Eriks regenttid. Var det ett mod utfört av en vaninnig tyrann? Detta är den gängse bildningen. Men även Ingvar Andersson försöker mildra denna. Tekniskt sett kan det ses som ett förtida verkställande av en dmande dom, om den ej ännu formulerad. En riktigt hnsynsls furste skulle ha *taken it in stride* men inte Erik. Han kollapsar mentalt. En stor del av Carlqvists bok går till för att utreda omständigheterna. Frelg det en konspiration och i så fall vilka var inblandade. Carlqvist dommar att Nils Sture var en slyngel vil vid d.

Vad ville kungen? Att adeln skulle utföra sitt uppdrag rustningstjänsten. En adel som inte förstår att utföra sitt uppdrag skall degraderas, andra kan komma istället. En social orrlighet, och privilegier baserade på motprestation. En tjänsteadel och inte en brödsadel. Adeln vrjer sig och de utnyttjar brodern. Det hjälper inte att Erik snabbt tillfrisknar och visar prov på större ddkraft en någonsin tidigare, hans de är beseglade. Hans 'onda genius' Jran Persson, prstsonen⁷ lter sig inte mutas och driver igenom restriktioner och avsljar stmplingar. Men kungen förstår inte att göra vad varje maktmnniska tvingas eller snarare njuter av att göra. Nmligen snda och hrska. Han tillter en enad front att bildas, en front som inbrdes hade många motstridande intressen. Men Erik var ingen instinktiv maktmnniska, han var en intellektuell med principer.

Vansinnet då? Detta är ett faktum som är svårt att komma förbi. Han var uppenbarligen under sin tid som regent vansinnig, och bara det faktum att han kunde vervinna detta och terigen ta initiativet är anmärkningsvärt. Man brjar undra hur det egentligen stod till med vansinnet? Dokumentationen är tyvärr alltför fragmentarisk för att vi skall någonsin kunna helt utreda detta. Kungens vansinne tillhör myten som spunnits kring honom, lika oskiljbar som rtsoppan. Carlqvist betvivlar inte vansinnet, men han pekar dock på att samtliga de skrifter ur kungens hand som verlevt pekar på en rationell person vid sinna sinnes fulla bruk. Eventuella undantag skulle i så fall vara spren av de sista ren i sin fngenskap. Men vem skulle inte ha blivit tokig för mindre.

Carlqvist passar även på att avliva myten om den hjrtegodas Karin Mnsdotter. Hon var en ung vacker kvinna som instinktivt förstod det sociala spelet. När kungen kastades i hlan så fraktade hon honom. (Man skall inte verdriva en tonnings sinnliga krlek för en trettioring. Makten må ha gjort honom hrlig, men utan denna vad var han? En belastning.) Att hon var honom otrogen för anses vara belagt, något annat skulle ha varit smtt perverst.

Boken är tjock och stundvis mycket tradig. Författaren redovisar i detalj alla sina argument och kllor, och tar ofta för skerhetens skull om sina argument ett par tre gånger. Man tvivlar inte på författarens nit och flit, ej heller på hans skarpsinne. Det finns ingen anledning att antaga, bara för att stilen stundtals kan synas revrdig, att han är mindre skicklig än en historiker av facket att bedriva sina kllhistoriska underskningar. Dock det är ett almnt knt faktum att det oftast inte råder några problem att finna stöd för en viss tes. Det svåra är att f teserna att stå pall för motangrepp. Det är därför i en rrtegnng en sak betraktas från tv sidor.

⁷ I en tid när präster normalt skulle leva i celibat, vore tecken på det motsatta skandalöst

Och den seriöse vetenskapsmannen försöker alltid motbevisa sina teser. Kan de verkligen vara sanna? Sledes hjälper det inte att författaren i sådan detalj presenterar sina argument eftersom det bygger på källor som läsaren inte kan kontrollera. Vad säger källor som författaren inte presenterar, eller källor som frekommit? Mina invändningar är av principiell natur, jag är annars mycket sympatiskt inställd till författarens teser och slutsatser. Sammantaget leder det till att man skummar igenom långa avsnitt. Vem fan kan hålla reda på alla dessa namn och släktskapsförbindelser? Visst om man skall utröna ett konspiratoriskt förlopp så måste man gå till väga systematiskt, betrakta nästan varje kombination, följa steg i kedjan, från att sedan börja om igen. Det är inte så mycket som att lägga pussel, som att spela schack, och författaren lär dessutom vara just en entusiastisk schackspelare. En kortare bok hade varit ypperlig⁸. Dock när jag tillstod att från en icke-historiker av facket så gav boken en uppfattning av omfattningen av det befintliga källmaterialet. En och annan källa är förkommen med hopp att återupptäckas på avvägar, dock så förväntar man sig inte att nytt material, eller lösning av befintligt, skall väsentligen förändra de stora dragen i bilden av kungen.

November 14, 2005 **Ulf Persson:** *Prof.em, Chalmers U.of Tech., Göteborg Sweden* ulfp@chalmers.se

⁸ Och i själva verket utgör boken från en ursprunglig ess skriven drygt femton år tidigare